

⁷⁰Христюк П. Замітки і матеріали... – С. 140.

⁷¹Українська Центральна Рада. Документи і матеріали... – С. 187.

⁷²Stachiv M. Перша советська республіка в Україні. Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку советської влади під час першої частинної окупації України. – Нью-Йорк, Філадельфія, 1956. – С. 71; Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. – К., 1998. – С. 43–44.

⁷³Ereignisse in der Ukraine... – S. 286–287.

⁷⁴Ibid. – S. 208–209.

Падійшла до редклегії 15.03.05

Є. І. Яценко

Дніпропетровський національний університет

**РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ
ВІДНОСИНИ У 1918–1922 РР.
ТА ЇХ ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ
НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ**

Проаналізовано положення німецького населення Юга України в умовах проведення советської властью комплексу мер по укріпленню своїх позицій на селі. Показано, що именно эта політика привела німецькі села к глибокому хозяйственному кризису, ставшему в начале 30 гг. причиною массового голода.

В сучасних умовах, коли Україна ще знаходиться в стадії визначення як стосовно курсу внутрішньої політики, так і зовнішньополітичних орієнтирів, коли в нашій країні ще формується філософія зовнішньої політики, актуальним є питання досвіду взаємовідносин України з іншими державами, зокрема з Німеччиною, у той чи інший історичний період.

Особливо важливим вивчення цієї проблеми постає у переломні моменти історії, наприклад у період революційних потрясінь. Тому хронологічні межі даної статі охоплюють період від 1918 р. до

1922 р. У 1918 р. в Росії вже відбувся, а в Німеччині ще продовжувався революційний перелом, який призвів до значних змін у соціально-політичному житті обох країн. В умовах громадянської війни та іноземної інтервенції радянська влада вела жорстоку боротьбу за своє утвердження, а Німеччина політично змінювалася, перебуваючи в жахливому економічному стані внаслідок Першої світової війни. 1922 рік став новим етапом у зовнішньополітичному житті обох країн. Він пов'язаний з усвідомленням потреби один в одному, значною мірою обумовленою, з одного боку, «репараційним питанням» до Німеччини, з іншого – ворожістю до радянської влади з боку держав-переможниць.

Мета даної статі – проаналізувати, якою мірою відчуло німецьке населення в Україні зміни у відносинах радянської країни з Німеччиною у період 1918–1922 рр., чи існував зв'язок між зовнішньополітичною діяльністю радянської влади та внутрішньою національною політикою щодо німецького населення.

Слід зауважити, що в радянській літературі через політичні міркування ця тема зовсім не досліджувалася, тому радянсько-німецькі відносини висвітлюються дослідниками переважно в економічному та політичному аспектах. Серед таких праць слід виділити роботи І. К. Коблякова та А. А. Ахтамзяна¹.

Тема українсько-німецьких зовнішньополітичних відносин набула розвитку вже в 90-х рр. ХХ ст. Значний внесок у дослідження проблеми зробили такі автори: П. І. Барвінська, Н. В. Кривець, І. М. Кулінич². У роботах цих авторів хоча й епізодично, але на значному фактичному матеріалі простежується генеза українсько-німецьких економічних, політичних, культурних зв'язків.

Певний інтерес викликає література, в якій висвітлюється внутрішнє політичне та соціально-економічне життя Німеччини (Я. С. Драбкін, Г. Хорчанські, К. Л. Селезньов). Це переважно монографії та узагальнюючі праці, які дозволяють на фоні подій у самій Німеччині зрозуміти її дії на міжнародній арені, зокрема у відносинах з радянською Росією³.

Література, яка з'явилася переважно з 1990 р., містить важливі дані про становище німецького населення в Україні, особливо у 20–30 рр. ХХ ст. Праці таких дослідників, як А. Айсфельд, О. І. Безносов, С. Й. Бобилева, М. Е. Козирева, Н. В. Осташева⁴ та ін., базують-

ся переважно на добротному джерельному матеріалі, містять аналіз процесів, що відбувалися в колоністському середовищі, порушують проблему залежності становища етнічних німців і менонітів від особливостей внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії, урядів України та радянської Росії.

Важливим чинником, що визначав становище німецького населення України у 1918–1922 рр., були зовнішньополітичні події, які стосувалися радянської держави та Німеччини. Але не можна розглядати зміни у житті українських етнічних німців, враховуючи тільки зовнішні чинники окремо від внутрішніх відносин з українським населенням та радянською владою.

Так склалося, що німецьке населення України історично мало високий рівень національної самосвідомості. Це дає можливість зрозуміти позицію німців у політичних, економічних процесах того чи іншого історичного періоду, а отже, і зрозуміти відносини до них радянського уряду. Очевидно, що для успішного зберігання національної самобутності необхідна деяка критична маса етносу, зібрана разом або в декількох місцях компактного проживання. Це підтвердилося. За відомими даними Всеросійського перепису ще 1897 р., тільки в трьох південних губерніях (Херсонській, Катеринославській, Таврійській) мешкало 282737 осіб німецької національності. За наступні 12 років чисельність колоністів збільшилася й складала на 1 січня 1911 р. 426397 чол. На 1914 р. в Південній Україні, за даними німецького дослідника К. Штумпа, існувало близько 860 колоній⁵. Взагалі в межах Російської імперії на початку ХХ ст. кількість німців-колоністів складала майже 2,5 млн чол., за питомою вагою серед інших народів вони займали дев'яте місце⁶.

Довгий час, починаючи з моменту поселення у Росії й до кінця ХІХ ст., колоністи мали про себе стабільне і, в цілому, позитивне уявлення як про значну частину населення країни. А втім, будучи здебільшого великими і середніми землевласниками, вони об'єктивно мали протиріччя соціального характеру з основною масою менш заможних селян Півдня України. Однак ці об'єктивні протиріччя дуже рідко виливалися у форму відкритого зіткнення. По-іншому склалися взаємовідносини колоністів з частиною великих землевласників з числа дворян та верствою середніх та дрібних зе-

млевласників, що формувалася з вихідців із селянського стану. Для них колоністи, що успішно діяли на ринку купівлі-продажу землі, були найнебезпечнішими конкурентами. З кінця XIX ст., скориставшись погіршенням російсько-німецьких відносин, представники вищевказаних груп стали ініціаторами розпалювання в країні антинімецьких настроїв.

З початком Першої світової війни антинімецька пропаганда стала нарощувати темпи. В ряді періодичних видань Росії з'явилися статті, в яких російських німців звинувачували у пособництві Німеччині, закликали негайно покінчити з «німецьким засиллям» в економіці, армії й державних закладах. Свого піку антинімецька пропаганда досягла вже наприкінці 1914 р., коли російські війська зазнали поразки у Східній Пруссії. Ця антинімецька кампанія мала повну підтримку правлячих кіл. З ключових постів в армії, на флоті і в громадянських закладах почали звільняти осіб німецького походження й замінювати їх людьми «благонадійних» національностей. Частина німців, сподіваючись зберегти місця роботи і служби, змушена була змінювати свої німецькі прізвища і національність на російські.

Спалах ксенофобії під час війни не минув безслідно – посилюлися процеси асиміляції. Навіть ті представники німецького етносу, хто емігрував в Канаду (1911–1914), після війни змінювали свої німецькі прізвища на англійський кшталт, інші стали тяготитися своїм німецьким походженням⁷. Тобто ще до встановлення радянської влади німці України вже відчували зв'язок між подіями на міжнародній арені та своїм власним становищем і національною політикою держави.

Повалення царського режиму у лютому 1917 р. не принесло радикальних змін у відносинах до колоністів. Але навіть в цій ситуації колоністи готові були підтримувати, як вони тоді вважали, демократичний курс нового керівництва країни⁸.

Після Жовтневої революції 1917 р. в Росії радянська влада у зовнішній політиці взяла курс на вихід з виснажливої Першої світової війни. На заклик про перемир'я відізвалася Німеччина, імперський уряд якої заявив, що бачить в новому російському уряді основу для переговорів про перемир'я й мир, тим паче що Німеччина в результаті виснажливої Першої світової війни перебувала в жахливому економічному стані: сільське господарство занепало, промисловість ско-

рочувала норми та темпи порівняно з довоєнними показниками, зростала спекуляція, розпочалися епідемії. У промисловості до кінця 1918 р. було зайнято лише 84% робітників порівняно з 1914 р. Загальний обсяг промислового виробництва Німеччини склав лише 57% від довоєнного рівня. Німецькі людські втрати в Першій світовій війні сягали 7 млн чол.⁹

Досягти компромісу між двома сторонами вдалося в результаті брестських мирних переговорів. Це був перший в історії досвід великого дипломатичного зіткнення держав з різними соціально-політичними системами.

У Брест-Литовську з грудня 1917 р. по березень 1918 р. відбувалася бурхлива політична боротьба між радянською Росією та Четвертним союзом, до складу якого входили Болгарія, Австро-Угорщина, Туреччина, але головну роль відігравала кайзерівська Німеччина. В умовах гострих суперечностей всередині партії, не маючи достатньої військової сили перед обличчям німецької військової машини, радянська республіка була вимушена прийняти ультиматум, пред'явлений німецьким урядом 21 лютого 1918 р. Уже 3 березня 1918 р. радянська делегація в Брест-Литовську підписала мирний договір з Четвертним союзом¹⁰. Умови Брестського договору передбачали територіальні втрати Росії: була визначена лінія західних кордонів радянської держави. Однак лінія була визначена тільки на північ від Брест-Литовська, а кордон південніше передбачалося обговорити окремо з делегатами Української Центральної ради¹¹. Цей момент вказує, що на той час Україна сприймалася Німеччиною як окремий суб'єкт міжнародних відносин, а не як частина радянської Росії, а делегація Центральної ради визнавалася самостійною і уособлювала інтереси української держави.

Німецькі правлячі кола були впевнені в існуванні революційного впливу на військовополонених в радянській Росії. Всеросійське бюро полонених підтвердило дані твердження ще у лютому 1918 р., коли опублікувало виступ В. І. Леніна на засіданні ЦК партії від 1 лютого 1918 р. при обговоренні питання про мир з Німеччиною. «Укладаючи мир, – указував він, – ми зможемо одразу обмінятися військовополоненими і тим самим ми перекинемо величезну масу людей, що бачили нашу революцію на практиці; навчені нею, вони легше змо-

жуть працювати над пробудженням її в Німеччині»¹². Влітку і восени 1918 р. з Європейської частини Росії було реєвакуйовано 80 тис. військовополонених німців і, крім того, 21 тис. з України. Загалом протягом року на батьківщину повернулося 101 тис. військовополонених. У подальшому (1919–1921) їх кількість збільшилася ще на 49 тис. чол. Тому з німецького боку здійснювалися всі можливі заходи для «просіювання полонених, що поверталися, у тому числі особливий карантин, під час проходження якого шляхом допитів виявляли «злочинні та революційні елементи». Носіїв революційних ідей направляли під конвоєм до військової частини, тобто брали під негласний арешт»¹³.

Після укладення Брестського миру радянська держава розпочала жорстоку боротьбу за своє утвердження як на міжнародній арені, так і всередині країни в умовах громадянської війни та іноземної інтервенції австро-німецьких військ.

Незважаючи на те що 27 серпня 1918 р. була підписана «російсько-німецька додаткова угода»¹⁴, яка за суттю являла собою продовження Брестського договору й була пов'язана не тільки з обмеженнями, але й з деякими надбаннями для радянської Росії. Відносини між радянською Росією та Німеччиною залишалися дуже напруженими. Основна причина полягала в тому, що німецькі керівні кола не відмовилися від ворожої політики по відношенню до радянської влади. Крім того, німецькі війська продовжували перебувати на території України. Восени 1918 р. німецька влада особливо жорстко стала проводити насильницьку ревізію продовольства, худоби та майна населення окупованих областей. Ситуація ускладнювалася тим, що тут знаходився значний анклав німецьких колоністів.

Австро-німецькі війська були одним з найбільш реальних гарантів безпеки українських німців. Прагнучи заручитися їхньою підтримкою, німецькі колоністи підписалися на німецьку військову позику у розмірі 30 млн крб (близько 60 млн золотих марок)¹⁵. Німецькі поміщики і колоністи часто зверталися за допомогою до регулярних австро-німецьких військ щодо повернення землі та майна, які селяни забрали за розпорядженням Центральної ради. При поверненні землі використовувалися різні види покарань, включаючи й розстріл, причому досить часто саме колоністи виділяли з маси селян органі-

заторів розділу землі, а часом й самі брали участь у репресіях. Під час цих дій німецьке населення України скомпрометувало себе в очах українського населення та радянської влади, беручи участь у жорстоких каральних діях.

Тим часом цікаві події відбуваються у зовнішньополітичних відносинах радянської Росії та Німеччини, поразка якої і як наслідок загострення політичних, соціальних, економічних протиріч стали своєрідним прологом Листопадової революції 1918 р.¹⁶ Для радянської держави склалися сприятливі умови для ліквідації тягаря Брест-Литовського мирного договору. За цих умов ВЦВК та РНК РСФРР прийняли рішення про анулювання Брестського мирного договору. Постановою від 13 листопада 1918 р. за підписами В. І. Леніна та Я. М. Свердловського договір та додаткові угоди були знищені¹⁷.

Радянське керівництво підтримувало революційні події в Німеччині, сподіваючись на встановлення тісних дипломатичних відносин з приходом до влади німецьких робітничих Рад. Однак 6 лютого 1919 р. Національними зборами було конституювано утворення Веймарської республіки, а 28 червня 1919 р. був укладений Версальський мирний договір, який зупиняв стан війни між Німеччиною і 27 державами Європи, Азії й Америки¹⁸.

Новий німецький уряд пріоритетним орієнтиром вбачав налагодження відносин з країнами Антанти. Призупинялися всі торговельні та дипломатичні стосунки між Німеччиною та радянською державою. Взагалі політика німецьких правлячих кіл по відношенню до радянської Росії являла собою вичікування розв'язки протиборства радянської держави з навколишнім капіталістичним світом. Так, 14 серпня 1920 р. статс-секретар МЗС Німеччини писав: «... між двома напрямками, що малися у Німеччині – повне ігнорування радянської Росії та негайне встановлення дипломатичних відносин – міністерство закордонних справ займало до сих пір середню лінію. Міністерство закордонних справ завжди залишало за собою можливість легалізувати відносини з радянською Росією»¹⁹. Однак до 1921 р. з німецького боку не було виявлено серйозного бажання нормалізувати політичні відносини.

У цей період основним практичним заходом, спрямованим на відновлення відносин між двома країнами, а також на пошук громадян

Німеччини, які в результаті Першої світової війни опинилися на території радянської держави, стали переговори про обмін військовополоненими та інтернованими громадянами, про залучення України до договору про відправлення на батьківщину військовополонених та інтернованих громадянських осіб між РСФРР і Німеччиною від 19 квітня 1920 р. та призначення офіційних представників двох країн. З українського боку переговори вів уповноважений РСФРР у справах військовополонених в Німеччині В. Л. Копп²⁰. В результаті переговорів було досягнуто згоди, яка, зокрема, була зафіксована в ст. 8 угоди від 19 квітня 1920 р. – юридично закріплювалося існування місій у справах військовополонених. В угоді говорилося, що кожна сторона отримує право мати на території іншої сторони місію у справах військовополонених «для підготовки відправки на батьківщину та доставки матеріальної допомоги тим, хто повертається на свою батьківщину»²¹.

Однак угода залишала осторонь питання про склад цих місій та їх компетенції: ці питання повинні були врегулюватися особливими угодами. 23 квітня 1920 р. в Ревелі було укладено другу угоду між РСФРР і Німеччиною відносно порядку повернення на батьківщину військовополонених, в якій встановлювався й строк обміну військовополоненими²². Угода про права й функції місій була підписана 7 липня 1920 р.²³

Залишалось питання залучення України до договору від 19 квітня 1920 р. Нарком закордонних справ УСРР відправив до Німеччини декілька заяв з приводу дипломатичних відносин. Німецьке керівництво залишалось на позиціях невизнання радянської України. В. Л. Копп у телеграмі на ім'я народного комісара закордонних справ УСРР Раковського повідомляв: «Німецьке керівництво заявило ультимативно, що не знаходить в даний час для себе можливим ускладнювати своє міжнародне положення визнанням радянської України чи прийняттям в Берліні її представника. Знаходжу необхідним укласти договір на підставі, яку пропонують німці, з обмовкою, що німецьке представництво в Україні буде мати виключно червонохрестний характер і займатися тільки реєвакцією полонених. Якщо надії домовитися не буде, вимушений буду повернути вам повноваження, щоб не створювати для себе в Бер-

лінії неможливого положення як представника РСФРР»²⁴. Це звернення підкреслює проблему визначеності зовнішньополітичного курсу Німеччини, яка орієнтувалася на західні капіталістичні країни, але, відчуваючи себе серед них «задавленою», прагнула створити деяку альтернативу для свого піднесення в економічному та політичному аспектах.

22 січня 1921 р. як голова РНК України Х. Г. Раковський передав німецькому керівництву, зокрема міністру закордонних справ Німеччини Сімонсу, ноту, в якій відзначалось, що керівництво України неодноразово, як у 1919, так і в 1920 р., зверталось до німецького керівництва з пропозиціями щодо відновлення нормальних дипломатичних відносин між Україною і Німеччиною. Також український уряд відізвався на бажання Німеччини мати свого представника в Україні для полегшення положення німецьких військовополонених, звісно, за умови дотримання Німеччиною у всіх цих випадках принципу взаємності. Після тривалих переговорів німецький уряд погодився підписати договір з Україною про обмін військовополоненими. 23 квітня 1921 р. між повноважними представниками Німеччини М. Шлезингером і Г. Г. Ільгером та повноважним представником УСРР (за дорученням українського уряду) В. Л. Коппом було досягнуто згоди про приєднання УСРР до Договору між РСФРР і Німеччиною від 19 квітня 1920 р. про відправку на батьківщину військовополонених та інтернованих громадянських осіб двох сторін. Після підписання цього документа вже в травні 1921 р. в Харкові, а в червні 1921 р. в Одесі були створені відділення Німецького бюро зі справ військовополонених у Москві²⁵. Ця угода не була визнанням де-юре радянської України, але являла собою необхідну передумову для налагодження взаємовідносин між двома народами. Пізніше, після ратифікації Ризького миру, німецьке керівництво погодиться на відкриття при Російському бюро в Берліні українського відділення для проведення репатріації військовополонених.

Архівні документи підтверджують процес виконання даного договору. Запити відсилалися на міста від Німецького бюро у справах полонених (м. Москва) й мали таку форму: «З причини запиту з Німеччини, Німецьке бюро у справах полонених просить Вас навести довідки і повідомити про долю громадянина (П. І. Б. – Авт.). За на-

шими відомостями він знаходився (селище, місто, район. – Авт.). У разі вибуття, Бюро просить повідомити, коли і куди саме він вибув, а у разі смерті зволити перепровадити оформлене про те свідоцтво»²⁶ (форма зі звернення від 7 лютого 1922 р. до Ради робітничих і селянських депутатів, Николайпіль, Катеринославська губернія). Бачимо, що Німеччина шукала своїх громадян, тобто зв'язки не втрачались, і радянське керівництво в цьому на даному етапі також допомагало.

Однак у радянсько-німецьких відносинах тих років певне місце займала ще одна серйозна проблема – проблема так званих німців Росії. Що стосується німців, які проживали в межах України, то варто врахувати при аналізі їхньої долі фактори політичних і соціальних катаклізмів, викликаних революцією 1917 року, громадянською війною. Вони спричинили хвилю еміграції німців²⁷, частина яких залишила Південь Росії з німецькими військами наприкінці 1918 року, а частина пішла з Врангелем із Криму. Усього за час революції, громадянської війни й німецької окупації з Росії емігрувало близько 120 тисяч німців, половина яких осіла в Німеччині, а половина в Північній і Південній Америці²⁸.

У той же час основна маса колоністів України, як і Росії, в цілому не була налаштована на виїзд, проте це окрема тема дослідження.

У контексті теми даної роботи варто врахувати таке. Уже під час висновку Брест-Литовського договору 1918 р. німецька сторона домоглася згоди радянської сторони надати можливість виїзду з Росії не тільки військовополоненим й іншим підданам Німеччини, що жили на її території, але й усім нащадкам колишніх німецьких емігрантів. Підписаний у Брест-Литовску «Російсько-Німецький Додатковий договір до Мирного договору» містив спеціальну главу № 6 за назвою «Турбота про реемігрантів». 21-а стаття глави давала громадянам обох сторін, що домовлялися, «які самі або їхні предки є вихідцями з території противної сторони», «за згодою із владою цієї сторони», право повернення на батьківщину протягом 10 років з моменту ратифікації Мирного договору²⁹.

За згодою між Росією й Німеччиною від 6 травня 1921 р. російський уряд дозволив «виїзд особам, що перебувають у німецькому підданстві, але втратили таке, а також їхнім дружинам і дітям, якщо при

цьому буде засвідчено, що їхній виїзд відбувається для переселення в Німеччину»³⁰. Взагалі ж вирішення проблем німецького населення країни повинне було б здійснюватися в руслі реалізації національного питання.

Демократичний курс у національному питанні дійсно існував в програмі більшовиків, принаймні на папері. Ще у статті «Критичні замітки про національне питання» (1913) В.І. Ленін підкреслював необхідність надання широких економічних, політичних і культурних прав національним регіонам, стверджуючи, що лише у цьому випадку може бути досягнуто дійсне рівноправ'я націй: «Цілком очевидно, – писав він, – що не можна собі уявити сучасної дійсно демократичної держави без надання ... автономії всякій області зі скількома-небудь істотними господарськими й побутовими особливостями, з особливим національним складом населення й т.д.»³¹.

Ці положення знайшли своє відображення в новій програмі партії, яка була прийнята VIII з'їздом РКП (б) (13–28 березня 1919р.). В галузі національних відносин програма передбачала «знищення всіх привілеїв будь-якої національної групи; повне рівноправ'я націй; визнання за колоніями й нерівноправними націями права на державне відокремлення; федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом, як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності; особливу обережність і особливу увагу до пережитків національних почуттів у трудящих мас націй «пригнічених чи неповноправних»»³².

Однак ці програмні положення так і не торкнулися німецького населення України у 1918–1922 рр. Частково лояльна національна політика щодо німецького населення почала здійснюватися лише після XII з'їзду РКП(б) (Москва, 17–25 квітня 1923р.).

Прагнення РСДРП поширити свою владу на всю територію колишньої Російської імперії, а після розпалити світову революцію, не залишало місця територіальній чи національно-культурній автономії. Центральну раду, яка проголосила Україну Народною республікою у відповідь на захоплення влади в Петрограді більшовиками, РНК РСФРР 3 грудня 1917 р. звинуватив у невизнанні радянської влади. 11-12 грудня у Харкові 1-м Всеукраїнським з'їздом Рад робіт-

ничих і солдатських депутатів за участю селянських депутатів був обраний Центральний Виконавчий Комітет Рад України, який проголосив радянську владу на території України³³. За цих умов німецьке населення було піддано загальній для населення кожного конкретного регіону політиці центральної та місцевої влади з тією різницею, що німецькі селища розцінювалися як більш заможні. Спроби німецького населення, що вважало себе постраждалим від політики царського уряду, скористатися правом на створення національно-територіальної автономії у складі Росії, радянською владою ігнорувалися³⁴.

Подальший розвиток подій в Росії призвів до поляризації політичних сил. Німецькі колоністи не знаходили собі місця ані на правому фланзі, серед так званих патріотичних сил, ані серед лівих, які вимагали знищення великого землеволодіння. Опинившись, таким чином, у своєрідній ізоляції, колоністи були змушені дотримуватися тактики політичного нейтралітету.

У цей період знову проявляється зв'язок між зовнішньополітичними подіями та становищем німецького населення України.

Так, військовополонені, зокрема німці, не бажаючи повертатися на батьківщину, могли також, прийнявши українське громадянство, залишитися в УСРР. Для цього їм потрібно було звернутися до органів НКВС. Після визнання себе українськими громадянами полонені вже не могли емігрувати як, наприклад, німецькі громадяни, а повинні були діяти в загальному встановленому для всіх громадян України порядку³⁵.

Однак, виконуючи міжнародні зобов'язання, більшовицька влада в той же час не виконувала зобов'язань щодо внутрішньої політики, зокрема національної, і вдалася до жорсткого встановлення свого устрою, ігноруючи традиції та уклад життя населення України. Так, на початку 20-х рр. в рамках перших заходів радянської влади в дусі «воєнного комунізму», який був уведений на території України навесні 1919 р.³⁶, проводилася робота щодо укріплення більшовицьких позицій в українському селі й ліквідації там політичного та економічного впливу одного зі своїх головних ворогів – заможних селян, куркулів. Важливим було те, що всі німецькі колоністи та меноніти, на думку значної частини радянських партійно-державних діячів,

особливо низового рівня, належали до цієї соціальної групи сільського населення³⁷. Цей факт у подальшому виявився однією з головних причин негативного, упередженого ставлення радянської влади до німецького населення.

Початок великомасштабних заходів по боротьбі з «куркульством» на Півдні України, який був покладений постановою Одеського губревкому від 2 серпня 1920 р. про проведення «походу на куркуля» згідно з рішенням V квітневої (1920 р.) конференції КП(б)У³⁸; введення продрозкладки, в ході якої відповідно до наказу в повітах утворювались особливі трійки, завданням яких було «провести державну хлібну розверстку, обеззброїти куркулів, забрати в них надлишки землі й інвентар і передати бідняцькому селянству, знищити бандитизм і контрреволюцію..., установити й затвердити в селі владу бідняків і незаможних селян»³⁹; здійснення зрівнювального землеустрою, в рамках якого проводилася конфіскація «надлишків» землі, встановлювалися земельні норми, що, наприклад, для повітів Катеринославської губернії в середньому не перевищували 25 дес. на одне господарство⁴⁰; посуха 1921 р., в результаті якої німецьке населення опинилося, після жорсткої продрозкладки, без значних продовольчих запасів, – все це призвело до трагедії всього населення України, голоду 1921–1923 рр., відомості про який не могли не вийти за межі радянської держави.

До березня 1922 р. голодувало від 50% до 80% німецького населення Півдня України⁴¹. Запобігти повному вимиранню німецького населення допомогла лише активна дипломатична діяльність менонітів й підтримка ряду суспільних благодійних та релігійних організацій не тільки Німеччини, але й Голландії, Америки та Канади.

Ініціаторами в організації закордонної допомоги на території менонітських колоній виступили члени так званої комісії по вивченню (Studienkommission) А. Фрізен, В. Унру, К. Варкентін, які ще наприкінці 1919 р. були відрадянжені до Європи та Америки за рішенням Всеменонітської ради в с. Рюкенау для з'ясування можливостей еміграції менонітського населення. В тому числі інші організації, такі як, наприклад, «Союз менонітських общин та груп Півдня Росії», також були вимушені звернутися по допомогу до своїх закордонних одновірців, оскільки внутрішні резерви були вичерпані⁴².

У результаті їх діяльності була отримана допомога від таких організацій: «Комісія допомоги російським менонітам» (Голландія), відома як «Голландська менонітська допомога» (ГМД), «Менонітський центральний комітет» (так звана «Американська менонітська допомога» (АМД), «Центральний комітет допомоги» (Канада), «Південно-Німецька менонітська організація», «Німецький червоний хрест» (Німеччина), «Німецька менонітська допомога», «Католицьке товариство допомоги німецьким колоністам Чорноморського району радянської Росії» (Росія) та ін.

У 1922 р. розпочинається кампанія «Брати у нужді» з допомоги німцям радянської країни, постраждалим під час голоду в Поволжі (1921-1922 рр.) та на Україні (1922-1923 рр.), організована російськими та українськими німцями, що емігрували до Німеччини. Німецьким рейхстагом було виділено на відновлення господарства німців-колоністів Росії 100 млн німецьких марок. Передача допомоги здійснювалася через комерційну фірму «Петр Вестен». За договором від 16 березня 1922 р. фірма постачала сім'яного зерна по ринковій ціні на адресу окремих товариств, з якими укладались угоди. Розрахунки з урахуванням 7% річних проводились сировиною⁴³. Кампанія, в рамках якої ініціаторами випускалися брошури та газетні статті з метою привернути увагу німецького суспільства до проблем німців в СРСР, організовувалися комітети допомоги, які збирали гроші закордоном та відправляли посилки з гуманітарною допомогою до СРСР, тривала з 1922 р. по 1934 р., тобто до розгортання рішучої боротьби радянського уряду з «гітлерівською допомогою»⁴⁴.

Взагалі в суміжних з Німеччиною державах діяв цілий ряд усіляких організацій, що надавали підтримку німецькому населенню та їх навчальним і культурним закладам. В регіонах проведення плебісцитів вони мали немалий досвід політичної, а у Верхній Сілезії й збройної боротьби. На підтримку вчених, культурних закладів, на фінансування молодіжного обміну і стипендій для студентів виділялися кошти з держбюджету Німеччини і Пруссії. У самій Німеччині існував цілий ряд суспільних організацій (Verein der Wolgadeutschen, Verein der deutschen Wolhynier, Arbeitsgemeinschaft der Deutschen aus Rubland und Polen та ін.), які надавали допомогу німцям за кордон, наприклад, під час голоду в СРСР на початку 20-х і на початку 30-х

рр. Крім того, існували організації, що отримували бюджетне фінансування (Deutsche Akademie, Munchen; Arbeitsgemeinschaft deutscher Zeitschriften, Deutsches Auslands-Institut, Stuttgart, Deutsch-Osterreichische Arbeitsgemeinschaft, Sudetendeutscher Heimatbund), поле діяльності яких поширювалося на німецьке населення за кордоном⁴⁵.

На Європейському рівні деяка координація діяльності німецьких організацій відбувалася під егідою створеного у 1922 р. «Союзу німецьких національних груп в Європі», до якого входили представники ряду організацій з Данії, Естонії, Бельгії, Югославії, Латвії, Литви, Польщі, Румунії, Італії (Південний Тіроль), Чехословаччини і Угорщини. Входили до цього Союзу й представники російських німців, що вже проживали у Німеччині. «Союз німецьких національних груп в Європі», в свою чергу, входив до «Європейського конгресу національностей», який мав своє Бюро у Женеві та домагався через своїх делегатів прийняття Лігою Націй «Європейського права національних груп»⁴⁶.

Таким чином, у період 1918–1922 рр. певною мірою простежується вплив зовнішньополітичних відносин між радянською державою і Німеччиною, вплив закордонних зв'язків етнічних німців та німецьких громадян в Україні на їхнє соціально-економічне, політичне та навіть культурне становище. Слід зазначити, що з політичного погляду німецькі колоністи були громадянами радянської держави, тому змінити їхню долю без, наприклад, силового втручання, як це було під час інтервенції, для нового німецького уряду, який повинен був вирішувати не тільки зовнішньополітичні проблеми, а й більш нагальні внутрішні, було досить складно. Взаємовідносини в цей період мали більш економічний характер, аніж політичний. Взагалі тема взаємозв'язку міждержавних відносин Німеччини та радянської України, впливу їх на долю етнічного німецького населення потребує подальшого вивчення. Дослідження дозволяє зменшити кількість «білих плям» у цій темі. Тому, можливо, будуть змінюватися й висновки.

Примітки

¹ Див.: Ахтамзян А. А. Рапалльська політика. Советско-германские дипломатические отношения в 1922–1932-х гг. – М., 1974; *Він же*. Советско-

германские экономические отношения в 1922–1932 гг. // Новая и новейшая история. – М., 1988. – №4. – С. 42–56; *Він же*. Военное сотрудничество СССР и Германии в 1920–1933 гг. (по новым документам) // Там само. – 1990. – №5. – С. 3–24; *Кобляков И. К.* От Бреста до Рапалло. Очерки истории советско-германских отношений с 1918 г. по 1922 г. – М., 1954; *Він же*. В. И. Ленин и советско-германские отношения в 1917–1923 гг. (в свете новых документов) // Ежегод. герман. истории. 1971. – М., 1973. – Т. 1. – С. 175–185.

² Див.: *Барвінська П. І.* З історії українсько-німецьких культурних зв'язків 1918–1922 рр. // Вопросы германской истории: Сб. науч. ст. / Отв. ред.: С. И. Бобылева. – Д., 2002. – С. 272–278; *Кулинич И. М.* Неисследованные страницы взаимосвязей Советской Украины с Веймарской Германией (1920–1932) // Там само. – 1990. – С. 60–69; *Кривец Н. В.* Украинско-немецкие межгосударственные отношения в 20-е гг. XX века // Там само. – 1998. – Т. 2 – С. 34–40.

³ Див.: *Драбкин Я. С.* Становление Веймарской республики. – М., 1978; *Гюнтер Хорчански.* Великий Октябрь и Ноябрьская революция 1918–1919 гг. в Германии // Новая и новейшая история. – М., 1978. – №6. – С. 3–15; *Селезнев К. Л.* Немецкие интернационалисты в борьбе за победу Октября // Ежегод. герман. истории. 1968 / Глав. ред.: В. М. Хвостов. – М., 1969. – Вып. 1. – С. 239–264.

⁴ Див.: *Айсфельд А.* Национальная политика в СССР по отношению к немцам // Вопросы германской истории. – Д., 2005. – С. 209–239; *Бобылева С. И.* Из истории колонии Йозефсталь / С. И. Бобылева, Е. Е. Логинова // Там само. – 2000. – С. 145–167; *Безнос А. И.* Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких колонистов Юга Украины в начале XX века // Там само. – С. 117–127; *Він же*. Гражданская война 1918–1920 гг. // Немцы Украины: материалы к энцикл. «Немцы России». Пилот. сб. – М., 2002. – Вып. 7. – С. 66–69; *Він же*. К вопросу об участии немецких колонистов и меннонитов в гражданской войне на Юге Украины (1917–1921) // Вопросы германской истории. – Д., 1996. – С. 112–125; *Він же*. К истории голода 1921–1923 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины // Там само. – 1995. – С. 117–126; *Козирева М. Е.* Особливості здійснення кадрової політики в німецьких національних районах Півдня України у 20–30-ті рр. XX ст. // Там само. – 2005. – С. 121–136; *Осташева Н. В.* На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. – М., 1998; *Вона ж.* Голод // Немцы Украины: материалы к энцикл. «Немцы России». Пилот. сб. – М., 2002. – Вып. 7. – С. 62–65.

⁵ *Безносков А. И.* Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких колонистов Юга Украины в начале XX века // Вопросы германской истории... – 2000. – С. 118.

⁶ *Гильц С. Н.* Источник по истории немцев Украины в первые годы советской власти: устав союза немцев-колонистов Екатеринославской губернии «Колонист» / С. Н. Гильц, А. С. Завьялов // Там само. – 1995. – С. 136.

⁷ *Сыч А. И.* О немецкой иммиграции в Канаде в 1874–1939 гг. // Там само. – 1995. – С. 67-68.

⁸ *Безносков А. И.* К вопросу об участии немецких колонистов и меннонитов в гражданской войне на Юге Украины (1917–1921) // Там само. – 1996. – С. 113.

⁹ *Бобилева С. Й.* Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року / За ред. Н. Є. Бойцун. – Д., 2003. – С. 349.

¹⁰ *Ахтамзян А. А.* Рапалльская политика... – С. 14.

¹¹ История внешней политики СССР 1917–1985 гг. – М., 1986. – Т. 1: 1917-1945. – С. 53.

¹² *Селезнев К. Л.* Немецкие интернационалисты в борьбе за победу Октября... – С. 258.

¹³ Там само. – С. 259-260.

¹⁴ Див.: *Кобляков И. К.* От Бреста до Рапалло... – С. 41.

¹⁵ *Безносков А. И.* Гражданская война 1918–1920 гг. // Немцы Украины... – С. 67.

¹⁶ *Гюнтер Хорчански.* Великий Октябрь и Ноябрьская революция 1918-1919 гг. ... – С. 4.

¹⁷ *Ахтамзян А. А.* Рапалльская политика... – С. 17.

¹⁸ *Бобилева С. Й.* Історія Німеччини з давніх часів до 1945 ... – С. 381.

¹⁹ *Кобляков И. К. В. И.* Ленин и советско-германские отношения в 1917–1923 гг.. – С. 181.

²⁰ *Кривец Н. В.* Украинско-немецкие межгосударственные отношения в 20-е гг. XX века... – С. 34.

²¹ *Кобляков И. К.* От Бреста до Рапалло... – С. 99.

²² Там само. – С. 100.

²³ Там само. – С. 102.

²⁴ *Кривец Н. В.* Украинско-немецкие межгосударственные отношения в 20-е гг. XX века... – С. 34-35.

²⁵ Там само. – С. 35.

²⁶ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 2690, оп. 1, спр. 38, арк. 1. – Далі: ДАДО.

²⁷ *Осташева Н. В.* На переломе эпох... – С. 148.

²⁸ *Белковец Л. П.* «Большой террор» и судьба немецкой деревни в Сибири. – М., 1999. – С. 10.

²⁹ *Фаст А. А.* Эмиграционное движение немцев Сибири (1928–1930 гг.) – Барнаул, 2005. – С. 9.

³⁰ *Герман А.* Антинемецкие кампании // Немцы России: энциклопедия... – Т. 1: А-И. – С. 63.

³¹ *Ленин В. И.* Критические заметки по национальному вопросу // Полн. собр. соч. – Т. 24. – С. 145.

³² Программа Российской Коммунистической партии (большевиков) / Принята Восьмым съездом РКП(б). Москва. 18–23 марта 1919 г. // Коммунистическая Партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 2: 1917–1922. – С. 72–102.

³³ *Айсфельд А.* Национальная политика в СССР по отношению к немцам // Вопросы германской истории... – 2005. – С. 213.

³⁴ Там само. – С. 214.

³⁵ ДАДО. – Ф. 2690, оп. 1, спр. 38, арк. 8.

³⁶ *Економічна історія України: Підручник / За заг. ред. Б. Д. Лановика.* – К., 2004. – С. 305.

³⁷ *Безнос А. И.* Политические и социально-экономические процессы в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины после окончания гражданской войны (1918–1920) // Вопросы германской истории... – 2003. – С. 110–111.

³⁸ Там само. – С. 112.

³⁹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): 36. матеріалів і док. – К., 1957. – С. 939.

⁴⁰ Там само. – С. 787.

⁴¹ *Айсфельд А.* Национальная политика в СССР по отношению к немцам... – С. 217–218.

⁴² *Безнос А. И.* «Союз граждан голландского происхождения» и меннонитское общество Юга Украины периода первой половины 20-х годов XX века // Вопросы германской истории... – С. 57

⁴³ *Осташева Н. В.* Голод // Немцы Украины... – С. 64.

⁴⁴ *Брандес Д.* «Братья в нужде» // Немцы России: энциклопедия... – Т. 1: А-И. – С. 245–246.

⁴⁵ *Айсфельд А.* Немецкие этнические меньшинства в странах Средне-восточной и Восточной Европы накануне и в первые месяцы Второй мировой войны в политике Третьего рейха // Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие 1941–1955 гг.: Материалы 7-й Междунар. науч. конф. – М., 2001 – С. 24.

⁴⁶ Там само. – С. 24–25.